

Kant și practicile interpretării

Kant and the Techniques of Interpretation

(Abstract)

The central topic of the paper points to the way the Kantian moral philosophy was recovered in the analytical Anglo-Saxon literature and in bioethics during the half of the 20th century. Kant influenced some deontologists and intuitionists like Prichard, Ross, Rawls. After a short account of their ideas, we give a deeper argumentation about the way Kant influenced utilitarianism, particularly the universal prescriptivism that was envisaged by R.M. Hare. We focus on the idea that the Kantian moral doctrine and the utilitarian ethics are strongly compatible.

Îmi propun, în lucrarea de față, să anunț câteva moduri în care filosofia morală kantiană a fost recuperată în spațiul analitic anglo-saxon și în cercetările de bioetică și etică a mediului din a doua jumătate a secolului XX. Încercarea mea nu intenționează să fie una exhaustivă; cele ce urmează nu constituie decât câteva observații care vor urmări să puncteze, mai întâi, două practici distincte ale interpretării – pentru ca, ulterior, să investigheze în amănunt un singur exemplu concludent al modului în care gândirea kantiană rămâne încă actuală.

I. Recuperarea lui Kant în spațiul metaetic

1. Asistăm, în acest spațiu, la o situație cel puțin bizară: Kant este revendicat atât de către deontologi și intuiționiști (H. A. Prichard, în *Moral Obligation*, Oxford: Oxford University Press, 1949; W. D. Ross, în *The Right and the Good*, Oxford: Oxford University Press, 1930) și de cei pe care i-au influențat (John Rawls, în *A Theory of Justice*, Cambridge, Mass.: Harvard University

Press, 1971), cât și de utilitariști (exemplul cel mai elocvent îl constituie Richard Mervyn Hare, în special în *Sorting out Ethics*, Clarendon Press, Oxford, 1997, dar și în alte lucrări ale sale; problema consistenței ideilor utilitariste cu cele kantiene a pornit chiar de la John Stuart Mill, în lucrarea *Utilitarianism* din 1861).

Intuiționiștii preiau în mod direct modul în care Kant acreditează „filosofia morală populară” în *Întemeierea metafizicii moravurilor*¹, fără a mai acorda atenție și problemei „tranziției” de la aceasta la „metafizica moravurilor”. Mai mult, Hare observă că aceștia se fac vinovați pentru imaginea unei incompatibilități teoretice care ar exista între oricare din versiunile utilitarismului și kantianism: „ideea conform căreia kantianismul și utilitarismul sunt ireconciliabile este rezultatul încercărilor întreprinse de către deontologii moderni în privința revendicării autorității kantiene în favoarea

¹ Immanuel Kant, *Întemeierea metafizicii moravurilor / Critica rațiunii practice*, Editura Științifică, București, 1972, pp. 24-59.

propriilor lor poziții intuiționiste; dar ei își justifică rareori pretențiile în ceea ce-l privește pe Kant, și se poate într-adevăr arăta că un utilitarism corect formulat și un kantianism corect formulat nu trebuie să se afle în mod necesar în conflict”². Asupra acestui punct voi reveni mai târziu.

2. Uneori, discursul metaetic este preluat de preocupările în domeniul filosofiei minții. Astfel, Susan Khin Zaw, punând problema raționalității în morală, observă că, în filosofia practică, cel mai popular răspuns la această dificultate alătură morală și rațiunea speculativă, pe baza „modelului nomologic-deductiv (*i.e. theoria*)”³. Pornind de la câteva argumente specifice criticii feministe, autoarea încearcă să demonstreze că acest model al raționalității morale eșuează în funcția sa de legitimare a raționalității și, chiar atunci când este susținut de argumentele kantiene, întâlnește un rival serios în ceea ce privește explicarea funcției centrale a rațiunii în morală. Analizând critic rațiunea pură practică kantiană, autoarea pretinde că, inversând raportul rațiune teoretică / rațiune practică, este în măsură să renunțe la unele întrebări ale filosofiei cărora nu li se poate în principiu răspunde, înlocuindu-le pe acestea cu întrebări pasibile de a primi un răspuns și deschizând astfel terenul colaborării între filosofie, feminism și știința cognitivă.

II. Critica și recuperarea kantianismului în etica aplicată

1. În domeniul numit „environmental ethics” („etica mediului”), aflat astăzi în plină expansiune, diversitatea curentelor și

opiniilor, caracteristică perioadei de început a oricărei discipline, împiedică până la un anumit punct creionarea unor perspective clare, în vederea supunerii lor cercetării analitice. Cu toate acestea, pornesc de la prezumția lui Luc Ferry⁴, conform căreia, indiferent de direcțiile adoptate (direcții divergente uneori), întreaga „etică a mediului”, de la isteria reprezentanților unor tendințe precum „deep ecology”, „social ecology” și „ecofeminism”, și până la lucrările riguros argumentate ale unor autori analitici individuali, cum ar fi Peter Singer, Tom Regan sau Paul W. Taylor, așadar toate acestea aduc modernității, și inclusiv filosofiei sale, o critică extrem de dură, deși poate că nu întotdeauna corectă. Unii autori moderni sunt astfel preluați în mod vulgar, afirmațiile le sunt scoase din context, iar critica devine inutilă, întrucât se bazează pe interpretări nu tocmai exacte. Este cazul lui Descartes, autor acuzat chiar și de filosofii analitici mai sus menționați, pentru excluderea „ființelor (sau animalelor) non-umane” (pentru a folosi jargonul de rigoare) din zona semnificanței morale, întrucât ele ar fi „mașini fără suflet”. Nici Kant nu scapă acestei perspective critice, deși în cazul lui acuzațiile sunt mai blânde. Astfel, Tom Regan observă că, din punct de vedere filosofic, în cazul maltratării ființelor non-umane nu se mai pune problema *dacă*, ci *de ce* sunt aceste acte condamnabile din punct de vedere moral. Răspunsul lui Kant este simplu: „persoanele care maltratează animalele dezvoltă un obicei care, în timp, le va determina să-i trateze și pe oameni în același mod”. Astfel, „în justificarea kantiană, principiul moral pare a fi: nu trata animalele în moduri care te-ar putea determina să tratezi prost

² Richard Mervyn Hare, *Essays on Bioethics*, Clarendon Press, Oxford, 1993, pp. 172-173.

³ Susan Khin Zaw, „Moral Rationality”, în *Mind and Morals*, edited by Larry May, Marilyn Friedman, and Andy Clark, A Bradford Book, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, pp. 257-279.

⁴ Luc Ferry, *Le nouvel ordre écologique*, Grasset, Paris, 1992.

oamenii”⁵. Ceea ce îl deranjează pe Tom Regan este faptul că Immanuel Kant nu consideră maltratarea altor ființe drept condamnabilă în sine (din punct de vedere moral), ci o privește astfel doar prin perspectiva intereselor umane.

2. Kant este însă preluat chiar și în unele domenii ale bioeticii. Astfel, Hare însuși încearcă o „abordare kantiană a avortului”⁶. El se întreabă dacă imperativul categoric, conform căruia trebuie să tratăm orice persoană ca scop, preluând scopurile ei și făcându-le propriile noastre scopuri, exclude avortul în toate cazurile. Ca și în cazul exemplelor I și III (sinuciderea și cultivarea talentelor personale) pe care Kant le oferă în *Întemeierea metafizicii moravurilor* (și la care mă voi referi mai târziu), răspunsul final al lui Hare, coerent, în această interpretare, atât cu imperativul categoric kantian, cât și cu regula formală a utilitarismului (universalizarea), este evident negativ.

3. Hare îl preia tot pe Kant în ceea ce privește problema reducerii religiei în general și a creștinismului în special la statutul unui sistem exclusiv moral. Conform opiniilor filosofului analitic englez, singura posibilitate de salvare a creștinismului este renunțarea la afirmațiile de tip ontologic (privind supranaturalul) și concentrarea asupra imperativelor morale creștine (care ar fi, în interpretarea pe care o avem în vedere, consistente cu utilitarismul în totalitatea lor); acestea, odată eliberate de sub tutela prescriptivă a unui Dumnezeu devenit inutil, pot fi urmate, în totalitatea lor, de

către orice persoană – pe baza autonomiei voinței (așa cum a fost ea înțeleasă de Kant). Deși nu îl amintește pe filosoful german decât o singură dată⁷ și nu face nici o referire la *Religia în limitele rațiunii*, ideile lui Hare se apropie până la identificare cu această ultimă importantă lucrare kantiană. Richard Hare își asumă în totalitate poziția lui R. B. Braithwaite: „un individ nu este un creștin practicant până ce: a) nu își propune să trăiască în acord cu principiile morale creștine; și b) nu își asociază această intenție cu meditația asupra povestirilor creștine; *dar nu este necesar să creadă că propozițiile empirice prezentate de aceste povestiri corespund faptelor empirice*”⁸. Kant acordă aceeași importanță moralei în religie, atunci când insistă asupra diferenței dintre habotnicie și pietate: omul nu a înțeles nimic dacă face din credință un element esențial al religiei, „în timp ce el se dă habotniciei, chip pasiv de a arăta respectul pentru legea lui Dumnezeu, în loc să se străduiască să fie virtuos (ceea ce-l obligă să cheltuiască puterile lui în împlinirea datoriei, căci virtutea și devoțiunea pot numai mulțumită unirii lor să alcătuiască ideea pe care o exprimă cuvântul pietate – sentimentul adevărat al religiei)”⁹.

III. Putea fi Kant un utilitarist?

Revin acum la recuperarea lui Kant în spațiul metaeticii, pentru a analiza în amănunt una din practicile interpretării filosofiei kantiene. Am ales în acest scop analiza modului în care Richard Hare dorește să demonstreze afinitatea ideilor morale kantiene

⁵ Tom Regan, “Animal Rights, Human Wrongs”, în Michael E. Zimmerman (general editor), *Environmental Philosophy – From Animal Rights to Radical Ecology*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 07632, 1993, pp. 32-33. De remarcat faptul că autorul nu amintește lucrarea kantiană la care face referire.

⁶ Richard Mervyn Hare, “A Kantian Approach to Abortion”, în *Essays on Bioethics*, Clarendon Press, Oxford, 1993, pp. 168-184.

⁷ Richard Mervyn Hare, *Essays on Religion and Education*, Clarendon Press, Oxford, 1992, p. 30.

⁸ R. B. Braithwaite, *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief*, Cambridge UP, 1955, p. 246, apud Hare R.M., *Essays on Religion and Education*, p. 16. Sublinierile îmi aparțin.

⁹ Immanuel Kant, *Tratat de pedagogie / Religia în limitele rațiunii*, Editura „Agora SRL”, Iași, 1992, p. 131.

cu principiile de bază (i.e. regulile formale¹⁰) ale utilitarismului, în încercarea de a submina imaginea impusă de deontologi precum Prichard și Ross (menționați mai sus), conform căreia între utilitarism și kantianism ar exista o incompatibilitate conceptuală.

Remarc, pentru început, faptul că Hare își delimitează foarte onest limitele investigației sale: este vorba doar de a pune întrebarea anunțată în titlul eseului, și nu de a răspunde la ea. Scopul lucrării este justificarea ideii conform căreia Kant *putea* fi utilitarist, deși *nu a fost*. Pentru aceasta, Hare are în vedere imperativul categoric și cele patru exemple de datorie morală oferite de Kant în *Întemeierea metafizică a moravurilor*.

Punctul de pornire al analizei este deci imperativul categoric: *acționează într-un asemenea mod încât să tratezi întotdeauna umanitatea, în propria persoană sau în persoana altcuiva, întotdeauna în același timp ca scop, și niciodată doar ca mijloc*. Ce înseamnă însă „a trata ca scop”? Hare observă aici o anumită ambiguitate a lui Kant: autorul german pare să folosească această expresie în două sensuri diferite, cel puțin în cele patru exemple pe care el le oferă în *Întemeierea metafizică a moravurilor* (exemplul I: actul sinuciderii; exemplul II:

promisiunea nerespectată; exemplul III: irosirea talentului; exemplul IV: ajutorul acordat semenilor)¹¹. Conform lui Hare, exemplele I și III nu corespund cu utilitarismul, în timp ce exemplele II și IV corespund.

Pentru a demonstra aceasta, trebuie să observăm, în primul rând, modul în care Kant discută despre „scop”: scopul este ceva ce oamenii îl urmăresc pentru el însuși; ca atare, trebuie să tratez scopurile altor persoane ca pe propriile mele scopuri. Între scop și voință există o relație specială: „scopul este un obiect al puterii de a lege (*Willkür*) (a unei ființe raționale), prin gândirea căreia alegerea este alăturată unei acțiuni pentru a produce acest obiect”¹². Kant mai spune că scopurile altora, pe care ar trebui să le tratăm ca pe propriile noastre scopuri, nu trebuie să fie imorale. După Hare, aceasta este și opinia unor utilitariști precum Harsanyi. Conform acestei relații kantiene (și, într-adevăr, în același timp utilitaristă) între scop și voință, Hare consideră că Immanuel Kant poate fi privit ca *fiind* un utilitarist, și anume un „utilitarist al voinței raționale” („a rational-will utilitarian”). Ca și Kant, utilitarismul consideră că trebuie să acordăm o importanță egală preferințelor egale¹³.

Remarc faptul că Hare folosește termenul „preferință” în locul noțiunii kantiene de „voință”. Într-un alt context, autorul englez menționează că „cerința de a univer-

¹⁰ Utilitarismul își fundamentează etica pe două caracteristici formale ale limbajului moral, ambele fiind cuprinse implicit în „regula de aur” (*The Golden Rule*), care prevede că întotdeauna trebuie să acționezi față de alții în același mod în care ai dori ca și aceștia să acționeze față de tine (după cum vedem, ideea este asemănătoare cu imperativul biblic dar și – în ciuda unor distincții făcute de Kant – cu imperativul categoric). Prima caracteristică formală este „prescriptivitatea” – conform căreia, dacă ești de acord cu o judecată morală, trebuie să și acționezi conform acesteia. A doua caracteristică formală este „universalizarea” (*universalizability*) și presupune posibilitatea ridicării acțiunii tale la rangul de maximă universală (acțiunea ta să fie în așa fel încât să dorești ca ea să fie repetată, în circumstanțe identice, de oricine, indiferent de loc și timp). Altfel spus, în jargon logic, nu este permisă elaborarea unor judecăți morale diferite despre două situații în privința cărora s-a convenit că sunt identice în caracteristicile lor non-morale.

¹¹ Immanuel Kant, *Întemeierea metafizică a moravurilor / Critica rațiunii practice*, Editura Științifică, București, 1972, pp. 40-41 și 47-49.

¹² Kant, *Tugendlehre*, A4 = 381, citat de Hare R.M. în *Sorting out ethics*, Clarendon Press, Oxford, 1997, p. 150.

¹³ Termenul de „preferință” este un concept des uzitat în etica analitică. Utilitarismul consideră că trebuie acordată o importanță egală preferințelor egale. Cu alte cuvinte: fiecare persoană are propriile sale preferințe concrete, substanțiale. Dar aceste preferințe, în momentul în care respectă regulile morale formale, sunt egale la nivel formal (indiferent de conținutul lor sau de persoana care le susține). Ca atare, trebuie să li se acorde o importanță egală.

saliza propriile prescripții, care este ea însăși o cerință logică atâta timp cât judecăm moral, impune să tratăm prescripțiile (i.e. dorințele, predilecțiile, și, în general, preferințele) *altor persoane* ca și cum ar fi propriile noastre prescripții¹⁴. Hare folosește termenul de „preferință” în locul celui de „interes”, întrucât acesta din urmă i se pare ambiguu¹⁵. Autorul englez identifică deci termenul de „voință” cu cel de „preferință”¹⁶. Și totuși, mai există atunci o diferență între „voințele” lui Kant și „preferințele” lui Hare? Dacă nu, atunci de ce folosește Hare un termen diferit de cel al lui Kant? Dacă răspunsul este afirmativ, atunci în ce constă diferența? Un răspuns probabil ar fi cel conform căruia, ținând cont de faptul că autorul englez amintește cum Kant, uneori, nu distinge clar între voință și dorință¹⁷, și, pe de altă parte, că dorința este o formă de preferință (așa cum am arătat mai sus), Hare ar putea folosi termenul „preferință” doar pentru a evita rigorismul kantian.

Cât despre exemplele I și III, aici Kant pare a utiliza argumente provenite din caracterul formal al imperativului categoric (ce corespunde principiului universalizării, în utilitarism) în afara domeniului lor propriu,

¹⁴ Richard Mervyn Hare, *Moral Thinking – It's levels, method, and point*, Clarendon Press, Oxford, 1981, pp. 16-17.

¹⁵ Richard Mervyn Hare, *Sorting out ethics*, Clarendon Press, Oxford, 1997, p. 77.

¹⁶ „Este un fapt empiric că o persoană voiește un lucru sau altul, la fel cum este un fapt empiric că ea preferă un lucru sau altul. Dar forma voinței sau preferinței poate fi aceeași, indiferent de ceea ce ea voiește sau preferă, cu condiția ca, pentru imperatiivele categorice sau morale, așa cum atât Kant cât și utilitariștii pot fi de acord, forma să fie universală” (*Ibidem*, p. 162). Astfel, apelând la un regim strict formal al discursului moral, Hare înlătură o obiecție tradițională, conform căreia Kant nu ar putea fi apropiat de utilitarism, întrucât acesta din urmă apelează la dorințe și preferințe, care sunt de natură empirică și deci excluse de Kant.

¹⁷ *Ibidem*, p. 163.

și anume datorile față de alte persoane. Mai mult, sensul expresiei „a folosi drept mijloc” pare aici cu totul diferit de sensul expresiei opuse lui „a trata drept scop” din al doilea și al patrulea exemplu. A mă trata pe mine însumi ca aflându-mă la propria mea dispoziție nu înseamnă a împiedica atingerea scopurilor pe care le doresc. A trata umanitatea din mine însumi ca scop nu împiedică nici faptul de a mă sinucide, nici irosirea talentelor mele. Cred că Hare are dreptate atunci când consideră că opiniile lui Kant sunt influențate aici de perspectiva religioasă, conform căreia omul este o creație a lui Dumnezeu și, în consecință, trebuie să îndeplinească scopurile divinității. „Dar, a argumenta aceasta – observă autorul englez – înseamnă a urma principiul heteronomiei, pe care Kant îl respinge. Dacă cea care decide nu este voința lui Dumnezeu, ci propria mea voință, atunci pot, în cadrul unui set consistent de scopuri, să aleg sinuciderea în anumite circumstanțe speciale”¹⁸. La fel stau lucrurile și în cazul irosirii talentelor personale.

O altă versiune a imperativului categoric, potrivit căreia trebuie să acționezi „numai conform acelei maxime prin care să poți vrea totodată ca ea să devină o lege universală”¹⁹, este de asemenea concordantă cu utilitarismul. Dacă dorim ca maxima acțiunii noastre să fie o lege universală, ea trebuie să fie – în jargonul metaeticii – universalizabilă (conform universalizării, unei persoane nu îi este permis să facă judecăți morale diferite despre două situații

¹⁸ Cum ar fi, de exemplu, salvarea de la o suferință insuportabilă și imposibil de înlăturat. Putem să *vrem* ca această maximă a acțiunii noastre să devină lege universală: atunci când indivizii se află într-o situație similară, ei pot alege cumarea suferinței în acest mod.

¹⁹ Immanuel Kant, *Întemeierea metafizicii moravurilor / Critica rațiunii practice*, Editura Științifică, București, 1972, p. 39.

în privința cărora individul respectiv este de acord că sunt identice în caracteristicile lor non-morale).

Concluzia ar fi că teoria kantiană, în formula imperativului categoric, este compatibilă cu utilitarismul. Din punct de vedere formal, cele două teorii sunt identice, însă în anumite judecăți morale practice ale lui Kant, rigorismul său îl conduce la argumente greșite – argumente care nu numai că sunt incompatibile cu utilitarismul, dar, mai mult, conform opiniei lui Hare, ele nu sunt susținute nici măcar de imperativul categoric.

Observăm deci o tensiune între două tipuri de elemente ale gândirii kantiene: pe de o parte, avem de-a face cu datoriiile către ceilalți (elemente profund utilitariste, după opinia filosofului englez), iar pe de altă parte avem datoriiile față de sine, de propria persoană (elemente „perfecționiste” – care, deși Hare nu o spune, nu sunt atât anti-utilitariste, cât în afara sferei pe care utilitarismul dorește să o acopere)²⁰.

²⁰ În paranteză, ar fi interesant de observat că aceeași perspectivă o adoptă și Richard Rorty când vorbește despre tensiunea dintre public și privat la Foucault (în lucrarea *Identitatea morală și autonomia privată: cazul lui Foucault*, în *Eseuri filosofice 2*, pp. 303-311). Potrivit autorului american, Foucault „și găsește identitatea morală – sensul relațiilor lui cu multe alte ființe umane – în instituțiile democratice în mijlocul cărora trăiește. Însă el nu crede că identitatea lui morală îi epuizează autodescrerea. Căci pentru el, conduita lui față de alte ființe umane nu este lucrul cel mai important în ceea ce-l privește. Ceea ce contează mai mult este acel *rapport à soi*, căutarea privată a autonomiei (...)” (*op. cit.*, p. 304). După opinia lui Rorty, tensiunea apare în momentul în care această căutare *privată* este proiectată în *spațiul public*: o asemenea acțiune, potrivit filosofului american, „nu poate avea rezultate bune”. Dar, dacă Rorty dorește o separare clară a identității morale de autonomia privată, Hare crede că nu există o prăpastie de netrecut între utilitarism și așa-zisul perfecționism (voi arăta în continuare modul în care ar putea fi aceste identificate).

Totuși, autorul englez consideră că cele două perspective pot fi alăturate pe teritoriul formal. El încearcă acest lucru analizând pe larg conceptul de „perfecțiune” și cel de „consistență cu moralitatea”. Sintetizând această analiză, putem observa că un caracter perfect moral (sau o voință bună) este unul *format* de modul în care el singur alcătuiește legile universale, în concordanță cu imperativul categoric. Căutând perfecțiunea morală, căutăm să ne facem voințele bune în acest sens. Astfel, partea utilitaristă și partea non-utilitaristă a doctrinei kantiene se unesc din nou. Altfel spus: perfecțiunea morală a unei voințe bune este o perfecțiune a formei, iar forma este forma iubirii practice, care este utilitaristă (conform opiniilor lui Hare), prin aceea că ea caută să promoveze scopurile tuturor, în mod imparțial. Pe de altă parte, consistența cu moralitatea este cerința pe care trebuie să o îndeplinească scopurile celorlalți, pe care noi ar trebui să le promovăm în mod imparțial. Cu alte cuvinte, principiile morale și maximele tuturor ființelor raționale trebuie să fie concordante (întrucât fiecare voință oferă o maximă ce devine o lege universală). Și această perspectivă este concordantă cu utilitarismul, „întrucât utilitarismul este morala care caută să promoveze scopurile tuturor, în așa măsură încât toți să le poată promova în mod consistent, în concordanță cu maximele universale”²¹. Filosofia morală kantiană și utilitarismul urmăresc, în fond, aceeași finalitate: concretizarea „imperului scopurilor”.

²¹ Richard Mervyn Hare, *Sorting out ethics*, Clarendon Press, Oxford, 1997, p. 157.